

Огляд проблем спільної (важкої) історії українців і поляків ХХ століття

Цей матеріал не є аналізом або спробою підсумувати здобутки сучасної історіографії – як української, так і польської чи світової – у вивченні та оцінці проблематики українсько-польських стосунків у ХХ столітті. Зробити такий огляд історіографічним чи джерелознавчим – понадзавдання для окремого автора і обмеженої у часі доповіді. Йдеться про огляд і виокремлення для спеціального розгляду низки насамперед наукових проблем, які викликають розбіжності у трактуванні їх польськими та українськими істориками та публіцистами, а також, що немаловажно, мають певний резонанс у громадськості обох країн.

Перед спробою розгляду «важких» проблем українсько-польських взаємин у ХХ столітті треба зробити декілька методологічних зауваг у вигляді вихідних тез цього тексту.

Перше. Вивчення проблем взаємовідносин двох суб'єктів історичного процесу обов'язково передбачає врахування поглядів представників цих суб'єктів, в даному випадку йдеться про дві спільноти – українську і польську, що реалізували певні суспільно-політичні ідеї. Таким чином, йдеться про врахування існування погляду «іншого» і сприйняття цього «іншого» як суб'єкта. Найскладніше в таких випадках говорити про «свіжу» історію, або минуле, коли ще залишаються емоційно налаштовані свідки минулих подій. Доцільно згадати слова знаного дослідника соціальної пам'яті М. Гальбвакса, про те, що історія знаходиться в послідовному зв'язку з пам'яттю – там, де «згасає» пам'ять (минуле не переживається), місце пам'яті займає історія, *історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна пам'ять*¹. Тобто, новітні події перед тим як стати «історією», повинні пройти певний період «охолодження» емоцій і розширення погляду на них за рахунок візій «іншого». Можна сказати, що збільшення часової ретроспективи призводить до зменшення суб'єктивності погляду.

Друге. Наукова історія не є переписуванням джерел. Вона є їх інтерпретацією, яка здійснюється фаховим істориком з метою досягнення наукового образу минулого та його наукового пояснення. Самі по собі історичні факти не несуть наукового пояснення, а лише підставу для такого. При цьому історик не є і не може бути нейтральним спостерігачем минулих подій, як би він цього не прагнув: він завжди є носієм інтересів і представником певної культурної формації, яку представляє його спільнота. Тому ключовим моментом в інтерпретації минулого завжди залишатиметься соціально-культурна ідентифікація історика і, як наслідок – знову ж таки питання ставлення до «іншого».

---

¹ Цит. за: J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych* / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba, Warszawa 2008, s. 58-60 passim.

Третє. У зв'язку з вище сказаним значно зростає соціальна роль історика в складному лавіруванні між «знаю, уявляю і промовляю (творю тексти)». Він, як і лікар, повинен добре усвідомлювати наслідки своїх тверджень, котрі зачіпають інтереси багатьох людей і спільнот. І тут важливо пам'ятати лікарський канон «не нашкодь». Історія і соціальна пам'ять завжди містять численні міфи і стереотипи, спогади і переживання, які окреслюють хиткі межі між добром і злом для себе (і своєї спільноти) і «іншим» (іншою спільнотою). На жаль, історія, як вся багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам'яті Жорж Мінк нещодавно писав: «Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців (акторів – Л.З.), постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в післяконфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх»². Тому важливо прискіпливо і критично ставитись до метафоричних «образів» і «уявлень», які запозичаються істориком із арсеналу (словника) минулих подій – вони завжди віддзеркалюють емоційну і заангажовану (упереджену через участь у цих подіях) реакцію сучасників на самі події.

Четверте. Варто визначити важливе питання: яку мету ми переслідуюмо у науково-історичному осмисленні українсько-польських стосунків, котрі у ХХ столітті часто набували характеру конфліктних? На мою думку, цією метою є визначення і пояснення причин і наслідків конфліктних ситуацій не заради самих конфліктних ситуацій та їх правової чи політичної оцінки, оскільки це ситуації минулого, далекого чи близького, а, виходячи із сучасної ситуації та її експонування у ближче і далі майбутнє. Тому жодна з конфліктних ситуацій, які мали місце серед певних частин українців і поляків у першій половині ХХ століття, не може розглядатись і оцінюватись ізольовано від іншої. Адже ланцюг цих конфліктів, що в модерний час розпочався від Першої світової війни, мав продовження і наслідки. Значить важливо розглянути увесь цей ланцюг. Однак завжди виникає запитання: коли ми концентруємо увагу на конфліктних ситуаціях, то чи не призводить це до спотворення історичного минулого та його представлення у виключно негативному світлі?

П'яте. На сьогодні нагромаджено значний обсяг історичних джерел та історіографії з українсько-польських стосунків у ХХ столітті, який дозволяє реконструювати події майже кожного населеного пункту і провідних осередків політичного життя українців і поляків. Ці студії доцільно продовжувати. Але нагромаджений матеріал вже сьогодні дає можливість створювати певні

² Ж. Мінк, *Вступ. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі*, в: *Європа та її болісні минувшини* / автори упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннармом, Київ 2009, с. 37.

історіографічні синтети, засновані на виявленні та узагальненні сутнісних рис та характеристик вказаних взаємин. Синтезуючий погляд так чи інакше повинен відволікатись від другорядних, можливо й дуже важливих з погляду окремої людини чи групи обставин, окреслюючи головне і суттєве. Ширший інтерпретативний погляд на події та явища має важливіше значення для сьогодення і майбутнього.

У ХХ-те століття обидва народи – український і польський – увійшли як поневолені і розділені тогочасними імперіями. Кращі представники української та польської інтелектуальної еліти впродовж ХІХ ст. сформували програми національного визволення і утворення самостійних держав. Проблема полягала в тому, що польські політики, виходячи з «історичного права», бачили майбутню незалежну Польщу майже виключно в кордонах Речі Посполитої 1772 р. Зберігаючи вірність ідеї відбудови «історичної» Речі Посполитої, як головного змісту усього польського національного руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., польські політики ставили вірність традиції понад історичні та політичні реалії, залишалися в полоні стійких національних міфів, котрі, хоча й служили підсиленню патріотизму населення, але суперечили новим суспільно-політичним умовам життєдіяльності поляків.

Польський політикум применшував, а часто й ігнорував український національно-визвольний рух, який на початку ХХ ст. вже сформувався і організаційно і політично. Особливо активно він виступав у Галичині під владою Австро-Угорщини³. Однак формування і дозрівання українського національного руху, його «претензії» на частину державно-політичного спадку Речі Посполитої, «витискання» поляків не тільки з Правобережної України, але й з «польського П'ємонту» в Галичині боляче сприймалося польським населенням, особливо міським, зустрічало опір і протидію польських політичних кіл.

Нагромаджені українсько-польські суперечності отримали свій вихід в період завершення Першої світової війни, коли в практичну площину стала справа відбудови національних держав на руїнах тогочасних імперій. Склалась настільки складна ситуація, що польські політичні чинники виступили як ворогами, так і союзниками українських визвольних змагань. У 1918–1919 рр. вони збройно виступили проти ЗУНР і УГА в Галичині, а невдовзі, у 1920 р. – союзниками УНР у боротьбі з більшовицько-російською агресією. Обидві війни, за образним виразом польського історика М. Козловського, стали «Пірровою перемогою» для Польщі, оскільки викопали величезну прірву між українцями і поляками – «природними сусідами і союзниками»⁴ і, крім того, слід додати, різко поглибили розбіжності та конфлікти всередині українського національного табору. Адже 1920 р. уряд Української Народної Республіки під проводом С. Петлюри підписав з Польщею відомий Договір і Військову

³ Народна програма, “Діло”, Львів 1895, 24 грудня. Ідея поділу Галичини на дві етнічні частини народилася ще 1848 р. у середовищі діячів Головної Руської Ради, яка виступила представником інтересів українського (руського) населення під час революційних подій у Львові. Пізніше українські провідники зняли цю ідею з політичної програми, сподіваючись на порозуміння з поляками у прагненні розширення самоврядних прав провінції. Невдача з проведенням чергової спроби порозуміння – «нової ери» – спонукала українців знов рішуче поставити вимогу поділу Галичини: М. Кугутяк, М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.), Івано-Франківськ 1993, с. 32-39.

⁴ М. Kozłowski, *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919*, Kraków, 1990, s. 105-106.

конвенцію, за якими території Східної Галичини і Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини залишалися за Польщею. Західноукраїнське населення та політичні партії не сприйняли і не визнали рішення уряду УНР про залишення цих земель у складі Польщі. Для них це означало продовження непримиренної боротьби за незалежність, а Польща, за таких умов, виступала «агресором» і «загарбником», який знищив важливий твір українського народу – Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)⁵.

Подальші події показали, що мирне співіснування поляків та українців в одній державі є під питанням. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної упередженості та емоційної ненависті, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з двох сторін досягти українсько-польського компромісу. У Галичині та на Волині вони підсилювалися недолугою політикою польських урядів та адміністрації, котрі за жодних обставин не погоджувалися на надання українцям територіальної автономії, як це було передбачено міжнародними умовами збереження тимчасового контролю Польщі над західноукраїнськими землями⁶. Можна припустити, що виконання Польщею міжнародних зобов'язань щодо Галичини і впровадження тут територіальної автономії було б важливим розв'язанням українсько-польських суперечностей на тому етапі, оскільки створювало підстави дійсного політичного співробітництва на засадах утворення в майбутньому незалежної України, для якого поляки спричинилися б не стільки деклараціями, скільки реальними діями. Не випадково один з активних прихильників польсько-українського порозуміння граф Я.С. Лось у листі до львівського воєводи Ружнецького в серпні 1932 р. писав, що для досягнення згоди між українцями і поляками треба «викорінити шовінізм з польського суспільства, яке на 75 відсотків ним заражене»⁷. Причини такого стану досить добре висвітлені в історичній літературі, і ми не будемо на них докладно зупинятися⁸.

Загальна поразка українських національно-державницьких змагань, антиукраїнська політика більшовиків в УРСР, антиукраїнські заходи польських органів влади в Галичині та на Волині, а також невдачі в досягненні компромісу з українськими поміркованими діями після 1923 р. спричинили виникнення радикального крила українського національно-визвольного руху в особі Організації Українських Націоналістів (ОУН), яке зробило ставку на «революційний» сценарій визволення України з-під більшовицької окупації і польського панування. До нинішнього часу серед частини польської громадськості та істориків зберігається нерозуміння причин радикалізації

⁵ Б. Гудь, В. Голубко, *Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр.*, Львів 1997, с. 54-59.

⁶ Згідно рішень Найвищої Ради Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р., а потім і постанови Ради Послів Ліги Націй від 14 березня 1923 р. Польща зобов'язувалася запровадити автономію в Галичині. Див.: О. Красівський, *Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин*, Київ 1998, с. 129-130, 253-254; Z. Zaks, *Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921-1923)*, [w:] *Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich*. Warszawa, 1971. T. VIII. S. 29-32; J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923*, Wrocław 2004, s. 392-397 i in.

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie. Sygnatura Łoś. V-1, t. 1, k. 52.

⁸ Цих питань у своїх працях торкалися польські дослідники А. Хойновський, Т. Пьотркевич, Е. Папезинська-Турек, Р. Тожецький, С. Степень, Є. Томашевський, М. Сівіцький, Е. Коко, а також українські — В. Кучабський, І. Лисяк-Рудницький, С. Томашівський, Ю. Сливка, М. Швагуляк та інші.

українського національно-визвольного руху в умовах поширення тоталітарних ідеологій і методів вирішення суспільних проблем. Проте, як могли реагувати на знищення української державності представники національно свідомих кіл українства? Логічна відповідь: так само, як і польські після нападу на них гітлерівської Німеччини.

Передвоєнні дії польського уряду хоча й були спрямовані на посилення національної безпеки, зокрема на кордонах, але аж ніяк не могли виправдати їх антиукраїнського характеру. Ліберально-демократичні кола українського табору Галичини (Українське Національно-Демократичне Об'єднання, Українська Народна Обнова та ін.) змушені були в черговий раз визнати невдачу спроб орієнтуватися на порозуміння з поляками в очікуванні реального врахування «українського чинника» їхньої політики: загальні елементи політики Ю. Пілсудського щодо підтримки незалежної України за Збручем жодним чином не узгоджувалися з придушенням українського національного руху в Галичині і на Волині. У галицькому і волинському українському суспільствах під впливом радикальних націоналістів зріла «остання» надія опори на Німеччину, що здатна поставити на коліна обидвох агресорів – Польщу та Росію, котрі у 1918–1921 рр. поділили між собою Україну.

Коли розгорілася Друга світова війна, політичні впливи ліберальних і демократичних сил українського національного руху виявилися повністю дискредитованими, а політичні акції радикальних націоналістів різко пішли вгору, оскільки війна ставила на порядок денний «продовження політики збройною силою».

Українсько-польський конфлікт на землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) в роки Другої світової війни сьогодні відображений у численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Спеціалістам ця література добре відома⁹. Відомі також й поважні розбіжності у трактуванні та інтерпретації цього конфлікту українськими та польськими істориками й громадськістю. Чи не найбільш «гарячою точкою» розбіжностей, які існують між українською і польською стороною, є питання українсько-польських стосунків на Волині у 1943 і, частково, 1944 р., де вони набули особливо кровопролитного характеру і супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення.

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 1980-х років, ліквідації цензури почалося масове заповнення «білих плям» польської та української новітніх історій в обох країнах. В Україні більша увага була приділена і продовжує приділятися розкриттю і усуненню радянсько-

⁹ У цьому нарисі назвемо лише останні монографічні праці з цієї тематики, в яких зацікавлені можуть знайти ширшу бібліографічну інформацію: А. Żupański, *Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu*, Toruń 2006; W. Filar, *Wydarzenia wołyńskie 1939-1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*, Toruń 2008; І. Пјусзун, *UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945)*, Warszawa 2009 (укр.версія: І. Льюшин, *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.)*, Київ 2009); G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947*, Kraków 2011; В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1943-1947*, Київ 2012; О. Калішук, *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс*, Львів 2013 та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: *Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика* / Укладач О. Колішук, Львів, Луцьк 2007, 108 с.

комуністичних стереотипів, згідно яких «українців не було і немає», а вигадані українці були і є «агентами західних країн», передусім Німеччини, а тепер вже США. У Польщі ж, зокрема, починаючи з 2000-х років, почала зростати хвиля антиукраїнських виступів з метою перевести в центр сучасних українсько-польських відносин проблему «невирішеності» історичної спадщини, зокрема т.зв. «Волинської різни» поляків 1943–1944 рр., яка повинна би знайти якщо не юридичне, то принаймні політичне вирішення – загальне вибачення української сторони за «злочини ОУН-УПА» на Волині (і в Галичині та Холмщині, Надсянні, Підляшші) і, що важливо, визнання ОУН і УПА «злочинними організаціями»¹⁰. Таке однобічне трактування українсько-польських стосунків на пограниччі в період світової війни мало і продовжує мати політичний характер і спрямоване не на сучасне і майбутнє, а на реставрацію минулого в його негативних проявах. «Історичні образи» ще живих польських свідків подій спричинили певний відкат у ставленні до українців та України наприкінці першого і першій половині другого десятиріччя ХХІ ст. і вилились у знані сеймові та сенатські постанови 2013 р. щодо «Волинської трагедії». Замість холодного і зваженого аналізу давніх подій, з'ясування їх причин та характеру частина польських істориків і громадськості піддалась емоційним впливам в намаганні звинуватити український національно-визвольний рух у всіх злочинах, вчинених в регіоні Центрально-Східної Європи, а насамперед у «вирізуванні» і «депортації» мирного цивільного польського населення Волині і Галичини¹¹.

Такий підхід абсолютно ігнорує здобутки сучасної української історіографії і, зокрема, зневажає суб'єктність України, її національні інтереси в сучасному світі. Не кажучи вже про звичайну наукову порядність тих, хто береться за перо. Фактично пішли в небуття певні здобутки українських і польських істориків під час роботи 13-ти наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання» (1997–2008)¹². Якщо відомий фактичний матеріал вже достатньо рельєфно окреслює передумови, характер, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення (конфлікту) на Волині і в Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно різниться, що цілком нормально для науки. Треба відзначити й важливий інтерпретаційний наслідок дискусій фахових дослідників минулої: і українські і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його в спеціальних «протоколах узгоджень і розбіжностей», які приймалися на кожному семінарі, а саме – що ОУН і УПА

¹⁰ О. Каліщук, *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс*, Львів 2013, с. 296-308 та ін.

¹¹ Про це мені доводилось писати неодноразово, див.: Л. Зашкільняк, *Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна?* [w:] *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Orlof* / Pod redakcją Jana Pisulińskiego, Elżbiety Rączy, Krzysztofa Żarny, Rzeszów 2011, s. 310-320; Його ж, *Волинь, Галичина: суперечки навколо українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни*, [w:] *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського та українського народів. Монографія* / Редколегія В.Ф. Солдатенко та ін., Київ 2013, с. 142-154; Його ж, *Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни*, «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», Львів 2014, вип. 7, с. 164-184 та ін.

¹² Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 роках, див.: *Polska–Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 1997-2009, tt. 1-11 (Українська версія матеріалів семінарів: *Україна–Польща: важкі питання*, тт. 1-10, Варшава; Луцьк 1998-2006). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: *Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945)*, Warszawa 2003 та інші видання.

були українськими національно-визвольними формаціями, а не «бандами» і «колаборантами», а також той факт, що в 1943 р. мала місце «антипольська акція ОУН і УПА» на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала «усунення» («витіснення», «депортацію») польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських «кресів») і внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського та українського населення. Вже тоді у деяких учасників семінарів склалося враження про «українсько-польський конфлікт» 1943–1944 рр. на «східних землях колишньої Речі Посполитої», або західноукраїнських – в українській інтерпретації, а не про одностороннє «виризування польського населення». Зрештою, названий термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про «трагедію цивільного населення під час цього конфлікту», про жертви, яких могло б не бути. Тоді ж прозвучало й визначення «збройного конфлікту» як «українсько-польської війни» з варіаціями «міжетнічної», «міжнаціональної», «громадянської». Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного і воєнного зіткнення («конфлікту», «війни»?) двох *рівноправних* сторін – польського руху опору і українського національно-визвольного руху. (Термін «протистояння», який часом вживається учасниками дискусій, на мою думку, не надається до окреслення тогочасних подій, тому що в даному випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – «стояння»). І це, на наш погляд, було значне досягнення вчених, які намагалися уникнути зростаючого тиску громадської думки з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на такій основі можна було би завершити дискусії на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду «вибачаємо і просимо вибачення».

Однак зовсім неприйнятним і таким, що ображають національні почуття українців, є спроби представити причини конфлікту як виключно прояв «людоджерського», «отруєного націоналізмом» характеру українців, котрі без всякої на то причини «різали» безборонних поляків Волині і Галичини, а також т.зв. Закерзоння. Мушу ствердити, що термінологія і оцінки українсько-польських відносин в роки Другої світової війни дивно різняться. Якщо йдеться про конфлікт на Волині, то вживаються терміни «різня», «винищення польського населення», «людобуйство» (геноцид), а коли йдеться про винищення українського населення, в тому числі цілих поселень – то «одетові акції» (помста), «пацифікація» і тільки в рідких випадках і не до всіх теренів пограниччя – «війна»¹³. Тоді виникає слушне запитання – як називати акції

¹³ У цьому місці наведу тільки два приклади з останніх праць польських істориків, праць добре аргументованих фактографічно, але щодо оцінок (і термінів), то таких, що залишають запитання. Т. Береза в цінній, дуже насиченій фактами монографії щодо розвитку українсько-польських стосунків під час війни в Ярославському повіті Люблінщини відзначив, що конфлікт між українським і польським підпіллям дуже складно визначити однозначно, однак в його розвитку можна віднайти і збройні напади і елементи «етнічних чисток» з обох сторін (щоправда, державотворчі прагнення українського підпілля автор чомусь іронічно називає «квазі-державою», хоча на той момент (весна 1945 р.) українські державотворчі наміри вже тривалий час фіксувались всіма учасниками війни). Та й сам дослідник цілком правильно оцінює ситуацію: «Наприкінці II світової війни (...) прагнення українських націоналістів (створення української держави – Л.З.) зустрілись з готовністю поляків захищати тогочасний, визначений рішеннями Великої Трійки в Тегерані та Ялті стан посідання» Підкреслюючи надзвичайно складний і заплутаний характер українсько-польської збройної боротьби в умовах окупації, автор все ж таки уникає терміну «війна», хоча він буквально напрошується з наведеного ним матеріалу «збройного конфлікту» на вказаному терені (Т. Bereza, *Wokół Piskorowic. Przyczynek do dziejów konfliktu polsko-ukraińskiego*

вимищення українських поселень польським підпіллям (Павлокома, Сагринь, Піскорівце и т.д.)? «Геноцидом» українського населення? Чи не простіше умістити всі збройні дії українського і польського підпілля в узагальненому терміні «війна»? Така пропозиція безумовно є дискусійною, але важко знайти інший термін для всієї сукупності подій українсько-польських відносин в роки світової війни та без врахування попереднього етапу їх розвитку. Можна зрозуміти польських керівників підпілля часу війни, які цієї війни не хотіли і прагнули лише зберегти територіальний *status quo ante bellum*, однак треба взяти під увагу також рішучість керівників українського національно-визвольного руху (і не тільки керівників, а й значної маси українського населення пограничних теренів), які розраховували скористатись умовами війни для «другої спроби» національного державотворення.

Останнім часом на перший план вийшло питання жертв українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни. І тут до обігу ввійшли не тільки фантастичні цифри польських втрат від «рук українських націоналістів», а й повне ігнорування втрат української сторони, а також результатів досліджень українських вчених і нагромаджений ними документальний матеріал. Наведу тільки один приклад: у недавно проведених порівняннях втрат населення в роки Другої світової війни по одному Володимир-Волинському району Волинської області з'ясувалися такі розбіжності – за підрахунками українських дослідників загинуло 1736 або 1347 українців, а за польською дослідницею Е. Семашко – 73 особи, поляків за українськими підрахунками загинуло 1157 або 483, а за польськими – 3329 (йдеться за весь період війни)¹⁴. А. Боляновський на підставі українських, польських і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тисяч загиблих¹⁵.

Водночас спроби поррахувати докладне число жертв польського та українського населення від рук ОУН і УПА або польського руху опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки на той час мали місце численні жертви серед поляків та українців, спричинені також діяльністю окупаційної влади, радянських партизан та кримінальних угруповань тощо. Українські історик С. Макаручак переконливо показав, що внаслідок всіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали до 50 тис. осіб¹⁶. Але справа не в кількості жертв польської та української сторони в роки Другої світової війни, а в тому, що саме, які події відбувалися на теренах українсько-польського пограниччя під час війни. Це дає ключ до їх розуміння і оцінки. І

---

na Zasanii w latach 1939-1945, Rzeszów 2013, s. 281-282). Інший польський автор – М. Зайончковський в багатій малознаним фактичним матеріалом монографії готовий визнати факт «партизанської війни», але все одно наполягає на тому, що польське підпілля вдавалось тільки до «одетових» акцій. Але якщо «війна» була (і вона була за «територію!»), то при чому тут «одетове акції» польського підпілля!? (М. Zajaczkowski, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939-1944*, Lublin, Warszawa 2015, s. 427-428). Подібна аргументація більше подібна на схоластику і казуїстику.

¹⁴ Див.: *Українські жертви Волині 1038-1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район. Польсько-українське протистояння*, Львів 2014, с. 77.

¹⁵ А. Боляновський, *Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р.*, «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», Львів 2013, вип. 6, с. 129-143.

¹⁶ S. Makarczuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1947*, [w:] *Polska–Ukraina: trudne pytania*, Warszawa 1999, t. 5, s. 323.

тому у дослідженні цих питань першорядне значення має пояснення, інтерпретація тих подій, які відбувались на заключному етапі Другої світової війни і перші післявоєнні роки на українсько-польському пограниччі. Очевидно, що тут не можна оминати і питання як зовнішніх депортацій українського і польського населення, так і внутрішніх в СРСР і Польщі.

Очевидно, що кількість жертв серед цивільного населення не є головною ознакою українсько-польського конфлікту на пограниччі. Добре відомо, що польське підпілля ще від 1939 р. готувалося до силового недопущення опанування т.зв. «східних кресів» українською стихією. Ще у середині листопада 1941 р. командувач ЗВЗ (Союз збройної боротьби) подав до Лондона докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період з вересня 1939 р. по листопад 1941 р. із знаменною допискою «передбачення на майбутнє». Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з «опором зміцнілої української стихії» в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлятися як «агресивна війна». Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо, щоб зняти напругу¹⁷.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини і Волині («кресів») у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Не уявляючи собі жодних обставин, за яких «креси» могли б відійти від відродженої післявоєнної Польщі і не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському Узгоджувальному Комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), вже у 1942 р. підготували документ «Проект розв'язання українського питання», в якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР, як єдино можливий спосіб «умиротворення» українського населення на «кресах». У документі зазначалося: «Метою радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин необхідно прагнути до заключення з Росією (sic! – Л.З.) (зокрема, радянською Україною) договору про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, що проживають в Росії»¹⁸. Тому навряд чи можна говорити про «безборонність» польського населення, про «неготовність» до відповіді на виступ українських визвольних сил. Справа в іншому: поляки становили значну меншість на «кресах» і, незважаючи на недосвідченість і помилки керівників ОУН і УПА, не могли чинити серйозного опору українському визвольному рухові.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, що відображено у відповідних опублікованих документах, у 1939–1947 рр. на землях українсько-польського

¹⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, Londyn 1973, t. II, s. 137-142.

¹⁸ *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944* / Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego. T. 24: Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939-1945. T. II / Wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński, Kraków 2004, dokument 41, s. 295.

пограниччя розгорнулася справжня «внутрішня» війна, яка набула жорстоких рис. Почалася ця війна не 1943 р., а у вересні 1939 р. Так, в одній з недавніх публікацій польська дослідниця Е. Семашко слушно звернула увагу на те, що до «різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині (а також і в Галичині – Л.З.) вже у 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни»¹⁹.

Разом з тим, в останнє десятиріччя в польській публіцистиці, але також і в науковій літературі відбулося виокремлення і абсолютизація «антипольської акції» зі всього змісту українсько-польських відносин в роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб'єктом тогочасних відносин, а значить і перенесення українсько-польського конфлікту в рамки внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців і український національно-визвольний рух в цілому можна розглядати як «бунт» внутрішніх сепаратистських елементів, які «співпрацювали» з гітлерівцями). Проте, антипольська акція, на мою думку, була лише одним з епізодів «малої війни», яка розгорнулася під покровом «великої світової війни» між українськими та польськими політичними і мілітарними силами на західноукраїнських землях в 1939 р. за зміну політичної карти цієї частини Європи, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення по обидва боки конфлікту. І тому весь цей збройний конфлікт умовно можна назвати і «патріотичним» і, на жаль, «злочинним».

Останнім часом з'явилися нові документальні публікації і дослідження, які засвідчують обопільний характер ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В'ятровичем²⁰. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт досить рано, бо вже в 1941 р., переріс в справжню малу війну, яка, проте, мала різні фази прояву. В одному з документів кінця 1941 р. говорилося: «З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців (...) Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць (...) і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи»²¹. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН з усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В'ятрович опублікував також монографію, яку назвав «Друга польсько-українська війна 1942–1947», в якій докладно обґрунтував вжиту ним термінологію до розуміння і оцінки складних українсько-польських стосунків в роки великої війни. Наведені ним аргументи в сукупності з

¹⁹ E. Siemaszko, *Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu*, [w:] *Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacji* / red. Naukowa G. Motyka i D. Libionka, Warszawa 2002, s. 59.

²⁰ *Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА* / Відповідальний редактор та упорядник В. В'ятрович, Львів 2011, т. 1-2, 1366 с.

²¹ Там само, т. 1, с. 149.

двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану і відповідно обґрунтовану ним версію²².

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Ніхто не прислухається до голосів істориків, котрі закликають залишити проблеми минулого науковцям. Вони все ще продовжують використовуватися в політичній боротьбі, при цьому, найбільше в сучасній Україні, де певні політичні кола та угруповання все українське намагаються видати за «фашистське», «екстремістське», нехтуючи умовами і обставинами тої жорстокої епохи, коли відбувалися події світової війни. У цьому можна побачити дію певних стереотипів, створених і поширених в українському і польському інформаційному просторах комуністичними пропагандистами, але не тільки ними, а й сучасними ворогами України і демократії. Тому актуальним і затребуваним залишається вивчення явищ формування і побутування в суспільній (та історичній) свідомості застарілих стереотипів, зокрема й щодо українсько-польських стосунків у ХХ століття у суспільній свідомості українців і поляків.

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати в своїх країнах і на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом з «іншого боку». І українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, «біографію» і справу України, а також і Польщі, будуть розглядати і вирішувати треті держави – і без українців і без поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати свою незалежну державу. Польська державність вже давно відбудована і зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього «злочини проти людства і людяності» жодним чином не провадять до примирення і взаєморозуміння двох сусідніх народів.

Виходячи з викладеного, вважаю за можливе запропонувати до наукового розгляду і обговорення спільними зусиллями істориків України і Польщі такі великі проблеми взаємних стосунків двох народів у ХХ столітті.

Теми

для наукового розгляду і обговорення проблем взаємних стосунків українського і польського народів у ХХ столітті спільними зусиллями істориків України і Польщі

1. Українські і польські візії післявоєнного облаштування Центрально-Східної Європи на початку ХХ століття: від національної політики до геополітики

Ukraińskie i polskie wizji powojennego układu Europy Środkowo-Wschodniej na początku XX wieku: od polityki narodowej do geopolityki

²² В. В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*, Київ 2011 (друге видання – 2012 р., 366 с.).

2. Польська перемога і українська поразка: від українсько-польської війни до українсько-польського союзу в 1918-1920 рр.

Polskie zwycięstwo i ukraińska porażka: od wojny ukraińsko-polskiej do sojuszu ukraińsko-polskiego w latach 1918-1920

3. Українці і поляки у міжвоєнній Польщі: єдина нація чи єдина держава? (1923-1939)

Ukraińcy I Polacy w Polsce międzywojennej: jeden naród czy jedno państwo?

4. Українці і поляки під пресом двох тоталітаризмів у 1939-1941 рр.: уроки протистояння

Ukraińcy I Polacy pod presją dwóch totalitaryzmów w latach 1939-1941: lekcje przeciwstania

5. Від протистояння до конфлікту: українсько-польські відносини під гітлерівською окупацією (1941-1942 рр.)

Od przeciwstania do konfliktu: ukraińsko-polskie stosunki pod okupacją hitlerowską (1941-1942)

6. Українсько-польський конфлікт на пограниччі в 1943-1944 рр.: війна у війні?

Ukraińsko-polski konflikt na pograniczu w latach 1943-1944: wojna podczas wojny?

7. “Фронтове” пограниччя: депортації населення на українсько-польському пограниччі в 1944-1947 рр.

“Frontowe” pogranicze: deportacje ludności na ukraińsko-polskim pograniczu w latach 1944-1947

8. Павутиння залежності: поширення образу українсько-польських відносин в період комуністичного правління (1949-1989 рр.).

Pajęczyna zależności: poszerzenie obrazu ukraińsko-polskich stosunków w okresie rządzenia komunistów w Ukrainie i Polsce (1949-1989)